

СТРУКТУРА МІЖРІВНЕВИХ КАТЕГОРІЙ ВІДМІНКА ТА ВАЛЕНТНОСТІ

У сучасній лінгвоукраїністиці все частіше акцентують увагу на багатоаспектному аналізі граматичних категорій та одиниць, їхній внутрішній і зовнішній ієрархії, особливостях функціонування. Адекватне вивчення цих мовних явищ можливе насамперед за розгляду їх з позицій функційно-категорійної граматики, що має комунікативно-прагматичне спрямування, тобто активної граматики, зорієнтованої насамперед на мовця, творця мовлення. На таких теоретичних засадах побудовані ідеї вчених української граматичної школи на чолі з І. Р. Вихованцем, які, увібравши найкращі набутки вітчизняного та світового мовознавства, запропонували оригінальну цілісну концепцію системного аналізу граматичного ладу української мови, динаміки її синтаксичної, морфологічної та словотвірної структур. Орієнтація на інноваційні тенденції в граматиці уможливорює повний і науково об'єктивний опис її категорій, причетних до кількох граматичних сфер. Оскільки функційний вияв таких інтегральних мовних одиниць відбувається на перетині окремих категорійних підсистем, то кваліфікуємо їх як міжрівневі. Під терміном *міжрівневі категорії* розуміємо комплексну єдність протиставлених одна одній категорій та грамам, що поєднують у собі властивості двох або більше рівнів із домінуванням якогось одного з них і мають певну сукупність спеціалізованих граматичних форм вираження. У сфері міжрівневих категорійних одиниць особливе місце посідають іменникова категорія відмінка та дієслівна категорія валентності, багато уваги яким присвятили Є. Тимченко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, Т. Є. Масицька, О. Г. Межов та ін.

Попри те, що відмінок і валентність неодноразово ставали об'єктом дослідження, їхня специфіка, структурні особливості, комунікативне призначення ще не були предметом комплексного вивчення на тлі загального функційного опису граматичної системи української мови. У сучасній лінгвістичній літературі існують різні погляди на природу категорій відмінка іменника та валентності дієслова, по-різному визначають їхній статус, грамемний вияв, не завжди повно відображають специфіку їхньої взаємодії. Наявні різнотлумачення та суперечності в поглядах учених зумовлені складним характером аналізованих одиниць. Усе це визначає актуальність заявленої проблеми, мета розгляду якої полягає у визначенні структурних особливостей двох найважливіших міжрівневих категорій сучасної української мови – відмінка та валентності. Для досягнення поставленої мети ставимо такі завдання: 1) встановлення ємності поняття *відмінок*; 2) розгляд категорії відмінка на тлі синтаксичного та морфологічного мовних рівнів та вияв у відмінкових грамемах найважливіших ознак цих ярусів; 3) з'ясування ієрархічної структури відмінкової системи; 4) визначення сукупності диференційних ознак категорії валентності; 5) опис валентності дієслова у стосунку до лексико-семантичного, синтаксичного та морфологічного рівнів.

Дотримуючись поширеної в сучасній функційно зорієнтованій лінгвістиці п'ятикомпонентної системи частин мови, услід за І. Р. Вихованцем вирізняємо дієслово та іменник як центральні, „суто автономні знаки” [3, с. 16]. Така кваліфікація ґрунтується передусім на їхній чіткій семантичній окресленості, центральних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних функціях, сукупності морфологічних категорій і парадигм та наявності специфічних дериваційних морфем. Останнім часом іменник і дієслово вчені розглядають у єдності, що засвідчує їхню визначальність для усєї граматичної структури української мови. Іменниково-дієслівний акцент знаходить вияв у таких взаємопов'язаних категоріях, як відмінок і валентність. На думку І. Р. Вихованця, „у теорії

відмінків функціонального спрямування потрібно розрізняти три граматичні величини: 1) відмінок як граматичну категорію, що протиставляється іншим граматичним категоріям і являє собою сукупність однорідних взаємопротиставлених значень і рядів форм; 2) відмінок як графему, тобто компонент граматичної категорії відмінка; 3) відмінкову форму як засіб вираження не тільки відмінкових, але й невідмінкових значень” [3, с. 55]. Об’єкт нашої уваги становить відмінок як самостійна міжрівнева категорія та як одна з її графем, саме вони визначають граматичну своєрідність іменника й вирізняють його з-поміж інших частиномовних класів слів.

У сучасній українській мові категорія відмінка становить міжрівневу величину, оскільки її категорійна сутність „виявляється в синтаксичному і морфологічному ярусах мови” [1, с. 44]. В ієрархії вказаних мовних рівнів провідне місце належить синтаксичному, який об’єднує три окремих підрівні – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний і комунікативний. Синтаксичний аспект аналізу відмінків в україністиці пов’язаний насамперед з ім’ям С. Тимченка. Пізніше свої продуктивні теоретичні ідеї щодо синтаксичної специфіки відмінкових графем, ґрунтовані на узагальненні національного мовознавчого досвіду та сучасних граматичних теорій у світовій науці, висловив І. Р. Вихованець [1; 2; 3]. Аналізуючи структуру відмінка як граматичної категорії і як графем, лінгвіст зауважує, що найголовнішим компонентом виступає семантика. Семантичний зміст категорії відмінка відображає відношення між предметами та явищами позамовної дійсності, вказує на різні стосунки предмета до інших предметів, дій або станів. Варто наголосити, що категорійне значення відмінка безпосередньо пов’язане саме з предметністю, тобто власне відмінковою семантикою, яка виступає однією з визначальних частиномовних характеристик іменника. Репрезентуючи узагальнену семантику субстанційності, категорія відмінка об’єднує низку підпорядкованих їй граматичних значень – відмінкових графем, що частково формують привативну опозицію, за якої один із компонентів, крім свого специфічного

значення, виступає носієм семантики, первинної для іншої відмінкової грами. Виходячи певною мірою за межі привативної опозиції, відмінки перебувають також у відношенні неопозитивних відмінностей. Специфіка останніх полягає в тому, що її члени відрізняються один від одного наявністю як співвідносних, так і не співвідносних ознак. Усе це ще раз засвідчує складність структури категорії відмінка іменника.

Вияв семантичних параметрів відмінка увиразнюють насамперед його синтаксичні особливості, що дозволяє аналізувати відмінкові грами як компоненти семантико-синтаксичної структури речення, тобто суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив (місцеперебування, вихідний і кінцевий пункти руху, шлях руху) та інструменталь (знаряддя чи засобу дії). Указана послідовність субстанційних синтаксем відображає їхню ієрархію. Одиницями найвищого рангу виступають суб'єкт та об'єкт, яким належать найцентральніші позиції в реченні і які найтісніше поєднані з предикатом. Наступне місце в семантико-синтаксичному ранжуванні відмінків посідає адресат, що на формально-синтаксичному рівні корелює з напівслабкокерованим другорядним членом речення. Ознакою периферійності позначена локативна синтаксема з послабленим підрядним зв'язком. Абсолютну периферію формує інструменталь, статус якого підкреслює слабкий підрядний зв'язок із предикатом. Диференціація відмінків пов'язана також із семантичною класифікацією предикатів. „Залежно від семантичної природи ознакового слова відмінки можуть виражати значення суб'єкта дії, суб'єкта стану, об'єкта дії, об'єкта стану, адресата дії, знаряддя дії, засобу дії тощо” [1, с. 24].

У сучасній українській мові відмінкові грами становлять ієрархічно структуровану синтаксичну парадигму, яка ґрунтується на вирізненні основних первинних (центральных, спеціалізованих) та ряду вторинних функцій відмінків. Зокрема, називний відмінок – спеціалізований засіб вираження суб'єкта, знахідний – об'єкта, давальний – адресата, орудний – інструменталю, родовий – суб'єктно-атрибутивного й об'єктно-

атрибутивного компонентів, кличний – адресатно-потенційно-суб'єктної синтаксеми, місцевий – локатива [3, 56]. Периферійні функції відмінкових граем пов'язані з явищем внутрішньовідмінкової транспозиції, тобто потрапляючи в зону іншого відмінка, вони виступають його функційними еквівалентами. Наприклад, називний відмінок виконує центральну роль суб'єкта (суб'єкта дії, процесу, стану та якісної ознак); периферію синтаксичної парадигми номінатива формують компоненти з різноманітним модифікаціями суб'єктності – об'єктного суб'єкта й інструментального суб'єкта.

Спеціалізацію відмінкових граем відображає також їхній формально-синтаксичний та комунікативний вияв. Наприклад, у сучасній українській літературній мові граеми називного й кличного відмінків найчастіше корелюють із позицією підмета та теми. Усі інші відмінки (крім родового як притемного поширювача) зазвичай виконують роль приприсудкових керованих другорядних членів речення й за актуального членування – компонента комплексної реми.

Морфологічні особливості відмінка виявлені в його оформлюваності за принципом морфологічної парадигми, належності до словозмінних категорій та наявності кінцевого словозмінного афікса. Крім безприйменникових (синтетичних) форм, в українській мові наявне прийменниково-відмінкове (аналітичне) вираження граем. Найрелевантнішою вважаємо кваліфікацію прийменниково-відмінкових сполук як єдиних, нерозкладних у граматичному плані, компонентів.

Отже, відмінок – самостійна міжрівнева категорія іменника, функційний вияв якої пов'язаний із синтаксичним (семантико-синтаксичним, формально-синтаксичним і комунікативним підрівнями) та морфологічним рівнями мови і якій властива сукупність специфічних парадигматичних ознак.

У безпосередньому зв'язку з категорією відмінка іменника перебуває дієслівна міжрівнева категорія валентності. Як слушно наголошує

І. Р. Вихованець, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу відмінків „зумовлена зовнішніми чинниками, а саме: семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю” [3, с. 55]. Спільність обох категорійних одиниць полягає в їхній багаторівневій організації, однак структура валентності має складніший характер, оскільки її функціонування пов’язане з трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним. Розгляд валентності дієслова саме в такому вимірі уможливорює кваліфікацію її як категорії ієрархічно вищого рангу.

Сучасне розуміння категорійної суті валентності предиката пов’язують із здатністю його сполучатися з іншими (здебільшого неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнювати одиниці відповідної семантичної природи [7, с. 157]. Взавши за основу таку дефініцію, в лінгвоукраїністиці зазвичай послуговуються термінами „семантико-синтаксична валентність” [1; 2; 3] або „міжрівнева опосередковано морфологічна семантико-синтаксична валентність” [4, с. 58–59], які відображають різноаспектний підхід до вказаного мовного явища.

Вирізнивши три мовних яруси, у яких знаходить свій вияв валентність, вважаємо за доцільне наголосити на їхній ієрархії. Визначальним у цій тріаді виступає семантичний компонент структури аналізованої категорії, що вказує на глибинні семантичні чинники й відображає категорійне значення частини мови, а також передбачає врахування індивідуального лексичного значення дієслова, репрезентуючи в такий спосіб різні ступені узагальнення семантики. У сучасному мовознавстві окремі аспекти семантичної концепції валентності, зокрема принципи валентної стратифікації дієслівної лексики, проблеми вияву співвідношення валентності та значення дієслова, виділення семантичних типів субстанційних синтаксем (за термінологією деяких лінгвістів, актантів) знайшли відображення у працях Л. Теньєра, С. Д. Кацнельсона, С. М. Кібардіної, М. Д. Степанової, Г. Гельбіга, В. Г. Адмоні та ін. В україністиці розгляд валентності в семантичній площині відбито у дослідженнях І. Р. Вихованця,

А. П. Загнітка, К. Г. Городенської, М. В. Мірченка, Т. Є. Масицької, О. Г. Межова. „Семантична валентність, – на думку І. Р. Вихованця, – відображає той факт, що ознакові слова (як єдині носії валентності) вимагають певних контекстних партнерів із відповідними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками” [1, с. 41]. Функціонування залежних іменникових компонентів (субстанційних синтаксем) чітко регламентоване семантикою предиката. Подане тлумачення семантичної валентності дозволяє зробити висновок про те, що підпорядковані контекстні партнери з ознаковими словами поєднані не довільно, оскільки саме лексичне значення предиката задає найсуттєвіші умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні та словосполученні.

Наступним після семантичного виступає синтаксичний компонент валентності, міркування про який знаходимо у студіях С. Д. Кацнельсона. На думку вченого, кожне повнозначне слово має конкретний синтаксичний потенціал, який зумовлює застосування його за чітко визначеними правилами, передбаченими системою граматичних відношень у мові. Властивість слова бути реалізованим в реченні та вступати в певні комбінації з іншими словами дослідник називає синтаксичною валентністю [5, с. 132]. Сучасне трактування синтаксичного складника категорії валентності пов'язане з його двобічною інтерпретацією – семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною. Виділювані на основі першої ознаки компоненти формують глибинну структуру реченневих побудов, а на основі другої – поверхневу. Розглядаючи валентність як семантико-синтаксичне явище у структурі мови, дослідники вказують на її лівобічний та правобічний характер. Лівобічна валентність предиката відкриває позицію суб'єкта, тоді як правобічну позицію заповнюють об'єктна, адресатна, інструментальна (знаряддя дії або засіб пересування) і локативна (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху) синтаксеми [3, с. 270–272; 4, с. 285–296], наприклад: *Качки летять* (М. Вінграновський); *Жінка ...слухала солов'їв*

(Вал. Шевчук); ...*ви мені ...подарували перстень...* (Вас. Шевчук); ...*загін вирушив поїздом на станцію Родаково* (П. Кононенко); *Ішов дід з міста, через гору, у свій присілок...* (Л. Костенко). Однією з диференційних ознак семантико-синтаксичної валентності вважають її стосунок до понять активність / пасивність. За теоретичною концепцією М. Д. Степанової та Г. Гельбіга, носіями активної валентності виступають дієслова як компоненти, що відкривають певну кількість позицій для заповнення їх відповідними іменниками з конкретно-предметним значенням, визначаючи кількість, семантику, спосіб і форму вираження останніх. Репрезентанти пасивної валентності – залежні іменники, через які реалізують своє значення дієслівні предикати [7, с. 170].

У сучасній українській мові залежні контекстні партнери предикатів, „певним чином представлені морфолого-синтаксичними засобами (певними формально-синтаксичними членами і частинами мови в певній формі), репрезентують формально-синтаксичну валентність” [1, с. 42]. Зазвичай на тлі формально-синтаксичного аспекту валентності розглядають проблему обов’язковості / факультативності субстанційних синтаксем. Статусу облігаторних надають компонентам, які мають обов’язковий формальний вияв у структурі речення і їх не можна усунути. Носієм такої ознаки виступає суб’єкт і переважно об’єкт у більшості синтаксичних побудов. Факультативними вважають мовні одиниці, які входять у валентну рамку дієслова, але за певних умов мають нульове вираження, що не призводить до зміни значення дієслова та контексту загалом, не зумовлює порушення граматичності речення. Пор. також міркування С. М. Кібардіної про наявність трьох типів актантів, вирізнених за ознакою обов’язковості / факультативності: семантично та структурно обов’язкових; семантично обов’язкових, але структурно факультативних; семантично факультативних, які модифікують основну валентну структуру дієслова [6]. У сучасній українській мові спостерігаємо певну закономірність між валентними класами дієслів та рівнем обов’язковості субстанційних синтаксем.

Предикати, які для реалізації свого змісту вимагають трьох і більше іменникових партнерів, зазвичай не реалізують повністю свою валентну структуру. С. М. Кібардіна, розглядаючи такого типу явища на матеріалі російської мови, наголошує, що наявність або відсутність актантів дієслова в реченні – результат взаємодії валентних властивостей дієслова, зумовлених його семантикою, зі структурними факторами організації речення: його комунікативною настановою, тенденцією до вживання найчастотніших моделей пропозиції [6].

На периферії структури валентності перебуває її морфологічний компонент. Морфологічна валентність передбачає заповнення відкритих предикатом позицій спеціалізованими відмінками власне іменників, тобто слів із значенням конкретної предметності.

Отже, відмінок іменника та валентність дієслова – міжрівневі категорії, взаємодія яких зумовлена характером семантико-синтаксичних відношень і формально-синтаксичних зв'язків між двома центральними частинами мови. Ієрархічно складнішою виступає категорія валентності, що має трикомпонентну структуру (її функціонування пов'язане із лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним ярусами) і визначає кількість та семантико-граматичну спеціалізацію залежних субстанційних синтаксем, представлених відповідними відмінками. Багатоярусність категорій відмінка та валентності ще раз засвідчує існування діалектичного взаємозв'язку між усіма мовними рівнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови [Текст] / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред.

чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.

4. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.

5. Кацнельсон С. Д. О грамматической категории [Текст] / С. Д. Кацнельсон // Вестник ЛГУ. – 1948. – № 2. – С. 114–134.

6. Кибардина С. М. Распространители в структуре предложения (К вопросу о реализации валентности глагола) [Текст] / С. М. Кибардина // Единицы языка в коммуникативном и номинативном аспектах : [межвуз. сб. науч. трудов]. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1986. – С. 94–100.

7. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке [Текст] / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 258 с.

АНОТАЦІЯ

У статті комплексно досліджено категорії відмінка та валентності, розглянуто їх на тлі семантичного, синтаксичного та морфологічного рівнів мови; проаналізовано стан вивчення та основні напрями дослідження порушеної проблеми на сучасному етапі.

Ключові слова: відмінок, валентність, суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив.

SUMMARY

The article presents complex study of the case and valency categories. In the article the case and valency on the base of the significant, syntactical and morphological language level is analyzed; the condition of the study and the basic trends of the investigation of this problem on the modern stage is analyzed.

Key words: a case, a valency, a subject, an object, an addressee, an instrumental, a locative.